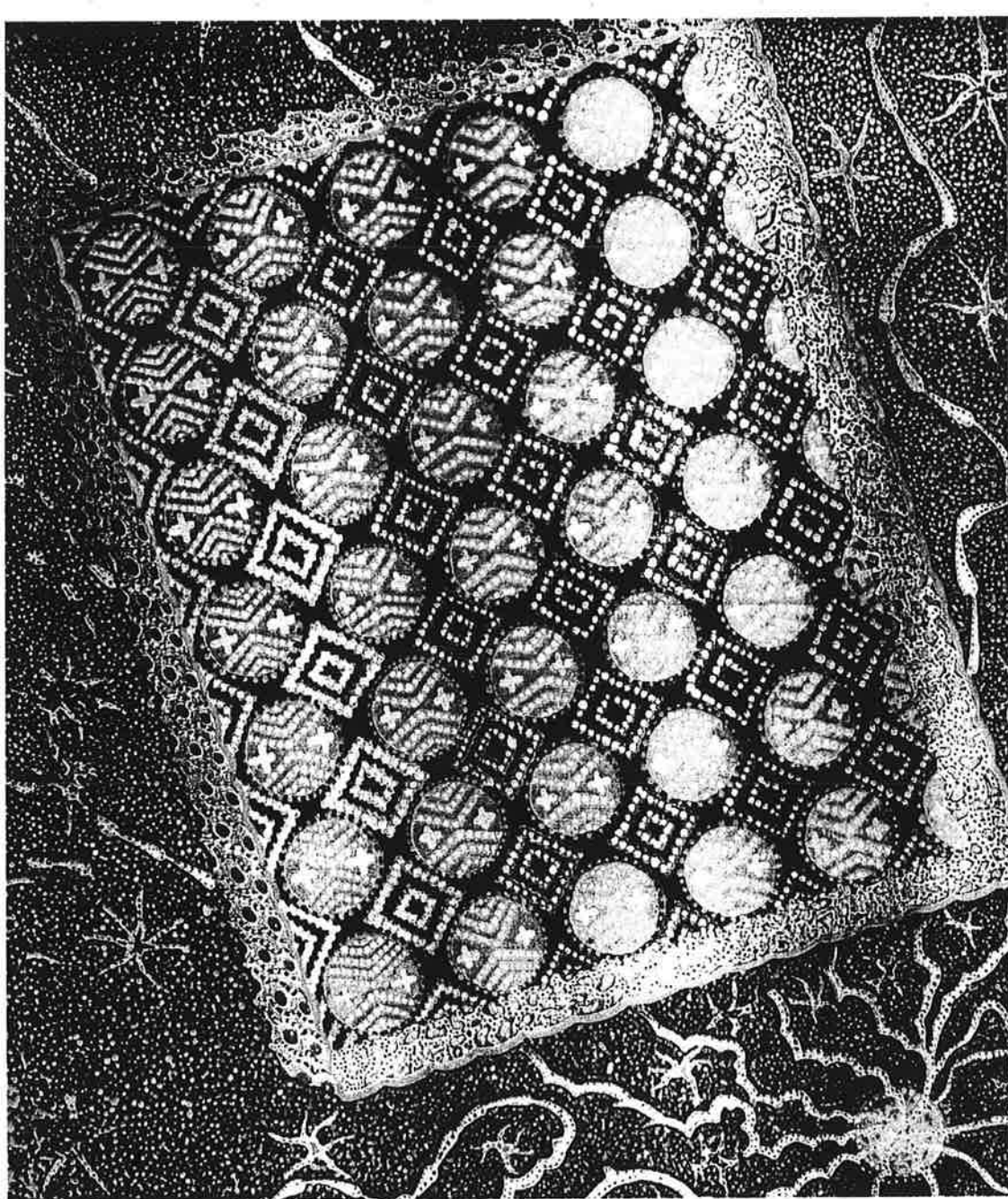

HUKOMMELSE

TIDSSKRIFTET ANTROPOLOGI | Nr. 52

BERNARD ERIC JENSEN

HARALD WELZER SOM ERINDRINGSFORSKER

En viderefører af Halbwachs-Assmann-traditionen?

Erindring/hukommelse er i dag et dynamisk og ekspanderende forskningsfelt og udgør samtidig et udpræget fler- og tværfagligt arbejdsområde. Det strækker sig fra decideret naturvidenskabelig hjerneforskning over psykologiske analyser af erindringer hos enkeltpersoner og videre til samfunds- og kulturvidenskabelige undersøgelser af kollektivt erindringsarbejde. Det er følgelig blevet vanskeligt at overskue *Stand der Forschung*, et problem, der yderligere forstærkes af, at der arbejdes med afsæt i konkurrerende teoritraditioner.

At arbejde med erindringsforskning er blevet lettere med udgivelsen af *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon* i 2001, et værk, der vil behandle alle de fænomener, der er kendetegnet ved, at der etableres en sammenhæng mellem noget nutidigt og noget fortidigt. Men det er samtidig sigende, at værket to redaktører, Nicolas Pethes og Jens Ruchatz, bruger deres forord til at forklare, hvorfor der mangler to sammenfattende opslag om „hukommelse“ og „erindring“. De har givet afkald på sådanne opslag for at markere, at det i dag ikke er fagligt forsvarligt at tage afsæt i en forestilling om, at der skulle gives et privilegeret udgangspunkt, hvorfra al foreliggende forskning om erindring/hukommelse kan betragtes. Disse opslag optræder følgelig kun i leksikonet som to fraværende og mærkbare tomrum.

Der findes dog fortsat behov for at oparbejde indsigt i de konflikt- og brudflader, der præger erindringsforskning,¹ og når det ikke længere er muligt at overskue helheden, kan man i stedet fokusere på de forskere, der for tiden fremstår som de dagsordensættende. Det er en sådan tilgang, der benyttes i det følgende, idet jeg vil præsentere og diskutere, karakterisere og perspektivere det bidrag, som den tyske socialpsykolog Harald Welzer har ydet til såvel den empiriske som den teoretiske udforskning af menneskers erindringsarbejde.

Til en karakteristik af en forsker hører også forsøget på at indplacere denne i forhold til foreliggende forskningstraditioner. For en umiddelbar betragtning er Welzer en viderefører af den tradition, der går tilbage til den franske sociolog Maurice Halbwachs, og som de seneste årtier er søgt videreudviklet af de to tyske forskere Aleida og Jan Assmann. Jeg vil imidlertid også undersøge, om det indtryk ved et nærmere eftersyn holder stik. Analysen af Welzers indsats vil ske i lyset af to centrale udfordringer inden for erindringsforskning. Den er dels kendetegnet ved en betydelig grad af „terminologisk anarki“ – noget, der ikke

kun gør det vanskeligt at orientere sig i eksisterende forskning; det gør ligeledes sammenligninger af forskellige tilgange vanskelige. Erindringsforskning præges endvidere af flere teoretiske dilemmaer, hvis håndtering trænger sig mere og mere på. Det første vedrører, hvad der opfattes som de(t) centrale og afgørende kendetegn ved erindring. Det andet drejer sig om, hvordan forholdet mellem individuel og kollektiv erindring skal forstås, og det tredje vedrører spørgsmålet, om væsentlige dele af et erindringsarbejde har karakter af ubevidste processer.

En første præsentation

I en tysk sammenhæng hører Harald Welzer til de dagsordenssættende forskere inden for feltet hukommelse/erindring. Han er leder af Center for Interdisciplinary Memory Research ved Kulturwissenschaftliches Institut i Essen,² der beskrives som det første europæiske forskningscenter udelukkende helliget erindringsforskning, og han fungerer samtidig som forskningsprofessor ved universitetet i Witten Herdecke. Welzer (f. 1958) er af uddannelse socialpsykolog og satsede oprindeligt ikke på erindringsforskning. Hans habilitationsskrift³ fra 1993 havde titlen *Transitionen. Zur Socialpsychologie biographischer Wandlungsprozesse* og søgte, med inspiration fra Norbert Elias og George Herbert Mead, at sammentænke en udviklingspsykologisk tilgang med en socialisationsteoretisk. Projektets empiriske del bestod i en undersøgelse af, hvordan et større livshistorisk skift forløb hos tre nylige „tilflyttere fra DDR“. Efter at Welzer besluttede sig for at orientere sin indsats mere imod erindringsforskning, har han dog forstået at knytte an til sin tidligere forskning, idet han er vendt tilbage til de interviewede „tilflyttere fra DDR“ og har undersøgt, hvordan de har husket tilbage på deres flugt fra DDR – et hændelsesforløb, om hvilket han interviewede dem kort tid efter, at de flyttede til BRD.

Som erindringsforsker blev Welzer synlig, da han i 1997 blev leder af forskningsprojektet *Tradierung von Geschichtsbewusstsein*, der var finansieret af Volkswagen-fonden. Han havde varmet op hertil ved med kolleger at gennemføre stikprøveundersøgelser af, hvordan tyskere i en hverdagssammenhæng forholdt sig til nazitiden, og resultaterne heraf blev offentliggjort i *‘Was wir für böse Menschen sind!’*. *Der Nationalsozialismus im Gespräch zwischen den Generationen* (1997). Samtidig gik han i brechen for at etablere en mere refleksiv tilgang til holocaustforskningen – en, der medtænkte den iagttagelsesposition, hvorfra de fortidige forløb blev betragtet. Det skete i *Verweilen beim Grauen. Essays zum wissenschaftlichen Umgang mit dem Holocaust* (1997).

Det nye forskningsprojekt var en empirisk undersøgelse af, hvordan erindringer om nazitiden og holocaust blev bearbejdet og videregivet i 40 tyske familier over tre generationer. Det skete ved at interviewe (i) en eller to personer fra, hvad der benævnes øjenvidnegerenerationen, (ii) en eller flere af dennes/deres sønner og/eller døtre samt (iii) en eller flere af dennes/deres børnebørn. Der blev lavet 40 kvalitative familieinterviews, hvor alle tre generationer tog del, og der blev endvidere lavet 142 enkeltinterviews, hvor alle der deltog i familieinterviewet, blev udspurgt på egen hånd. Data fra disse 182 interviews blev efterfølgende underkastet en nærgående hermeneutisk dialoganalyse.

Projektet har ført til flere udgivelser: *Eine offene Geschichte. Zur kommunikativen Tradierung der nationalsozialistischen Vergangenheit* (Domansky & Welzer 1999), *‘Opa war kein Nazi’*. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (Welzer

2002) og *Geschichte machen. Strukturmerkmale des intergenerationellen Sprechens über die NS-Vergangenheit in deutschen Familien* (Jensen 2004). Et hovedresultat er, at det er aldeles afgørende at skelne mellem menneskers kognitive og emotive erindringsarbejde, dvs. henholdsvis faktuel viden om noget fortidigt og følelsesmæssige forestillinger knyttet til noget fortidigt. For at kunne indfange den forskel gøres der brug af et sæt metaforer: Der findes dels et vidensbaseret „leksikon“, dels et følelsesbaseret „(foto)album“, og det er en central pointe, at samspillet mellem folks leksika og albummer kan være ganske minimalt – ja, til tider fremstår de nærmest som uforbundne størrelser. Barnebarnsgenerationen er eksempelvis velorienteret om nazitiden og holocaust, men den knytter slet ikke den viden sammen med de historier, som de på hjemmefronten hører om deres bedsteforældres erfaringer og handlinger under 2. verdenskrig. Det er dette misforhold, der er søgt formidlet med titlen „Opa war kein Nazi“.

Den tyske undersøgelse af, hvordan historiebevidsthed videregives i en familiesammenhæng, er efterfølgende udbygget i et forsøg på at komme til klarhed over, om der findes tilsvarende eller forskelligartede mønstre i erindringsarbejdet i andre lande. Der er derfor etableret et projekt om „Vergleichende Tradierungsforschung“, i hvis ledelse Harald Welzer indgår, og de parallelle undersøgelser er gennemført og de indsamlede data er ved at blive bearbejdet. Sigtet er at sammenligne erindringsarbejde vedrørende 2. verdenskrig i en familiesammenhæng i seks europæiske lande samt i Israel. Foruden Tyskland drejer det sig om Danmark, Holland, Israel, Kroatien, Norge og Serbien. Den danske undersøgelse har titlen „Videregivelse af erindringer om besættelsestiden i danske familier“.⁴

Welzer har imidlertid ikke alene været aktiv i forbindelse med empiriske undersøgelser af menneskers erindringsarbejde, han har ligeledes bidraget til teoriudviklingen. I 1999 arrangerede han en konference om „Traditions/Transitions. Communicating History and Presenting the Past“, hvor flere førende erindringsforskere deltog. Det førte til samleværket *Das soziale Gedächtnis* (Welzer 2001), hvori Welzer lancerede „social erindring“ som et nyt nøglebegreb inden for dette forskningsfelt. I 2002 fulgte dernæst udgivelsen af *Das kommunikative Gedächtnis*, der var hans første systematiske forsøg på at udarbejde en erindringsteori. Da forlaget Metzler i 2004 udsendte trebindsværket *Handbuch der Kulturwissenschaften*, fik Welzer til opgave at gøre rede for forskningens aktuelle tilstand, og hans bidrag herom, „Gedächtnis und Erinnerung“, er hans nyeste forsøg på at gøre status over hukommelse/erindring som kulturvidenskabeligt forskningsfelt. Senest har han i samarbejde med den fysiologiske psykolog Hans J. Markowitsch skrevet *Das autobiographische Gedächtnis* (2005).

Halbwachs-Assmann-traditionen

Man skal ikke læse meget af Welzer, førend det kommer til at stå klart, hvilken forsknings-tradition han især er rundet af. Det drejer sig om den tradition, der blev grundlagt af den franske sociolog Maurice Halbwachs (1877-1945), og som søges videreført af de to tyske forskere Aleida Assmann (f. 1947) og Jan Assmann (f. 1938). Den virkningshistorie, som Halbwachs har haft, ligner på et afgørende punkt Norbert Elias'. Deres hovedværker tiltrak sig ikke større opmærksomhed i videnskabelige kredse, da de oprindeligt blev udgivet, men efterfølgende er de kommet til fuld ære og værdighed – især fra 1970'erne og frem. I Halbwachs' tilfælde er hans skrifter ikke alene genudgivet og oversat, der tales

i dag ligefrem om en Halbwachs-renæssance. Et tegn herpå er udgivelsen *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses* (Echterhoff & Saar 2002a).

Når Halbwachs' indsats i dag betragtes som et afgørende vendepunkt i erindringsforskningens historie, må det forstås på baggrund af, hvad der udgjorde de fremherskende tilgange i anden halvdel af 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet. På den tid vrimlede det med teorier om, at væsentlige dele af menneskers erindringer blev nedarvet enten biologisk eller gennem det kollektivt ubevidste – ja, der var endog de forskere, der satte sig for at afdække de særegne erindringer, der var forbeholdt bestemte menneskeracer. Men der fandtes ligeledes en forskning, der interesserede sig for, hvordan hukommelsesprocesser forløb hos det enkelte individ. Den var som oftest baseret på en positivistisk-naturvidenskabelig tilgang, men der var også Henri Bergsons fænomenologiske analyse af bevidsthedsstrømmen hos den enkelte.

Halbwachs var den første, der for alvor brød med såvel en biologisk som en individpsykologisk tilgang til studiet af erindringsarbejde, idet han søgte at betragte menneskers erindringer i et socialt eller sociologisk perspektiv. Dette nybrud blev markeret med udgivelsen af *Les cadres sociaux de la mémoire* i 1925, og dermed blev begrebet „kollektiv erindring“ (*mémoire collective*) for første gang brugt som sociologisk fagterm. Gøres der brug af en nutidig terminologi, vil jeg sige, at Halbwachs søgte at klarlægge dels den socialitet, der er knyttet til menneskers erindringsarbejde, dels de sociale funktioner, som erindringsfællesskaber udfylder i menneskers liv og samliv, herunder erindringsarbejdets identitetsdannende funktioner.

Men da Halbwachs, især i sit tidlige hovedværk, arbejdede med afsæt i en tilgang, der i første række var inspireret af Emile Durkheim, tenderede han til at sætte lighedstegn mellem „det sociale“ og „det kollektive“. Det fik den konsekvens, at fremhævelsen af den sociale dimension i menneskers individuelle erindringsarbejde lagde op til at opfatte det som en afledt effekt af samfundets kollektive erindring. I sit hovedværk skelnede Halbwachs endvidere mellem levende erindring (*mémoire vécue*) på den ene side og tradition/historie (dvs. det symbolsk objektiverede) på den anden. Han ville hermed pointere, at der kun kan tales om erindring, når den er levende og virksom i menneskers liv, og at en sådan erindring er kvalitativt forskellig fra en objektiveret tradition/historie. Og dermed blev den begrebslige modstilling mellem „erindring“ og „historie(forskning)“ introduceret – en modstilling, der senere kom til at spille en central rolle i Pierre Noras monumentale projekt om „erindringssteder“ (*lieux de mémoire*, se Nora 1984-92).

I begyndelsen af 1980'erne etablerede ægteparret Jan og Aleida Assmann en studiegruppe ved universitetet i Heidelberg, der arbejdede med „Archäologie der literarischen Kommunikation“. Jan Assmann er ægyptolog af fag, Aleida Assmann litteraturforsker, og de begyndte i den forbindelse at interessere sig for Halbwachs' sociologiske teoridannelse om erindring. I 1988 udgav Jan Assmann sammen med T. Hölscher samleværket *Kultur und Gedächtnis*, som Assmann indledte med en kort programmatisk artikel om „Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität“. Heri fremlagde han sine ideer om, hvordan arven fra Halbwachs kunne bearbejdes og videreudvikles.

Det program har ligget til grund for Jan og Aleida Assmanns forskning siden slutningen af 1980'erne. Første større forsøg på en udmøntning heraf er Jan Assmanns *Das kulturelle Gedächtnis* fra 1992, hvor han lagde ud med at udpege erindringsforskning som et nyt kulturvidenskabeligt paradigme, der ville muliggøre en sammentænkning af forskning i

kunst og litteratur, politik og samfund, religion og ret, og han gik dernæst videre og redegjorde for Halbwachs' forståelse af, hvordan den sociale konstruktion af fortiden finder sted. Næste større forsøg på at indfri forskningsprogrammet er Aleida Assmanns *Erinnerungsräume* fra 1999 – et værk, hvor hun indledte med at positionere sig i forhold til Nora og rundede af med at skitsere den krise, den kulturelle erindring i dag befinder sig i. Det overordnede sigtepunkt for Assmann'erne er at udarbejde en systematisk teoridannelse om, hvordan forholdet mellem erindring, kultur og sociale grupper kan/skal forstås (Assmann 1992:301; Assmann & Assmann 1994:114).

Det er i øvrigt kendetegnende for Assmann'ernes projekt, at de ikke alene har været optaget af at udforske de lange linjer i erindringsformernes historie. De har ligeledes været særdeles optaget af, hvordan nutidig erindringspolitik kan/bør føres. Deres forskningsindsats har siden begyndelsen af 1990'erne tiltrukket sig betydelig opmærksomhed – i begyndelsen især i Tyskland, men siden i andre dele af vestlig erindringsforskning. Det stort anlagte forskningsprogram er blevet modtaget med betydelig velvilje, og Astrid Erll udnævner i sin artikel „Konzepte der Kulturwissenschaften“ deres tilgang til studiet af kollektiv erindring til at være den mest indflydelsesrige i dagens Tyskland (Erll 2003:171). På det seneste er en begyndende kritisk distancering dog dukket op.⁵ De er følgelig kommet under et betydeligt legitimeringspres og er (så småt) begyndt at revidere deres position(er). Et eksempel herpå er Aleida Assmanns artikel „Vier Formen des Gedächtnisses“ fra 2002.

Da Harald Welzer begyndte at arbejde med erindringsforskning, definerede han fra første færd sin tilgang som liggende i forlængelse af de positioner, som Halbwachs og Assmann'erne er fortalere for. Selvom hans første større forskningsprojekt blev lanceret med afsæt i en anden begrebsdannelse – *Tradierung von Geschichtsbewusstsein* – var det mere et forsøg på at udnytte Assmann'ernes erindringsteoretiske begrebsapparat, end det var et forsøg på at anvende foreliggende teoridannelser om dannelse og omdannelse af historiebevidsthed. Når Welzer siden hen har udstukket ledetrådene for sin forskning, er det ofte fremstået som et forsøg på en empirisk og teoretisk udforskning af de dele af det Assmann'ske forskningsprogram, der ikke har stået centralt i Jan og Aleida Assmanns egen virksomhed. For en første betragtning fremstår Welzers indsats derfor nærmest som et udfyldnings- eller suppleringsprojekt; det er dog ikke hele sandheden, men mere herom senere. Det har imidlertid den konsekvens, at enhver kritisk stillingtagen til Welzers indsats uvægerligt må omfatte en stillingtagen til det forskningsprogram og de(n) teoridannelse(r), som Assmann'erne har søgt at udvikle siden slutningen af 1980'erne.

Det Assmann'ske begrebsapparat

Når Assmann'erne præsenterer sig som fortalere for et nyt kulturvidenskabeligt forskningsparadigme, er det på sin plads, at fagfolk begynder at se deres teoridannelse og begrebsapparat kritisk efter i sømmene. Det er i den sammenhæng, at det kommet til at stå klart for mig, at der findes noget, der ligner et terminologisk anarki inden for dele af erindringsforskningen.

Jeg begynder med Jan Assmanns programmatisk artikel „Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität“ fra 1988. Det første, der skal bemærkes, er, at dette program lægger op til at udforske kollektiv erindring helt uden at interesse sig for menneskers individuelle

erindringsarbejde. Det er arven fra Halbwachs, der her gør sig gældende. Dernæst skal det bemærkes, at Assmann opfatter termerne „kollektiv erindring“ og „social erindring“ som synonyme, hvilket implicerer, at der sættes lighedstegn mellem det sociale og det kollektive. Det er den Durkheim'ske arv fra Halbwachs, der her er virksom. Men efterfølgende skelner Assmann mellem tre slags „kollektiv/social erindring“: Der findes (i) en kommunikativ erindring, (ii) en kulturel erindring og (iii) videnskab. Når videnskab opfattes som en særlig form for kollektiv erindring, skal det sikkert ses som et forsøg på at holde fast i Halbwachs' skelnen mellem „erindring“ på den ene side og „tradition/historie“ på den anden. Indførelsen af distinktionen mellem kommunikativ og kulturel erindring er derimod tænkt som et forsøg på at videreudvikle Halbwachs' teoridannelse, idet Assmann var nået frem til, at den gruppetilknytning, som Halbwachs alene havde koblet til den levende erindring, også gør sig gældende ved de objektiverende former for kollektiv erindring (men dog ikke inden for videnskab).

Da skelnen mellem kommunikativ og kulturel erindring har dannet en vigtig del af fundamentet for Assmann'ernes indsats, må der ses nærmere på den. Den beskrives som en skelnen mellem en gruppes korttids- og langtidshukommelse. Hvor den første fungerer i menneskers hverdagsliv, er den anden objektiveret ved hjælp af forskellige slags medier – ofte i skriftlig form, men også gennem ritualer. Det er værd at bemærke, at Jan Assmann ikke overvejer den forståelse af kommunikation og kultur, som han har indlejret i den nævnte skelnen. Der sættes lighedstegn mellem kommunikativ erindring og hverdags-erindring, men det er i øvrigt sådan, at kommunikativ og kulturel erindring opfattes som et sæt modpoler, dvs. en kommunikativ erindring mangler som hovedregel de kendetegn, som gør sig gældende ved en kulturel erindring. Hvor den kulturelle er specialiseret og ekspertpræget, har den kommunikative ingen nævneværdig specialisering. Hvor den kulturelle er særdeles organiseret, er den kommunikative uorganiseret. Hvor den kulturelle præges af gruppens identitetsbehov, præges den kommunikative mest af tilfældigheder. Begrebet „kommunikativ erindring“ får følgelig status af en sekundær eller residual kategori.

I lyset heraf er det ikke overraskende, at Assmann'erne næsten udelukkende har helliget sig studiet af de forskellige former for kulturel erindring. I det oprindelige program forstås „kulturel erindring“ som et underbegreb, dvs. som en delmængde af en foreliggende kollektiv/social erindring, og det var den begrebsbrug, der lå til grund for Jan Assmanns *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in früherer Hochkulturen* (1992). Andre steder gør Jan Assmann imidlertid brug af en noget anden definition. Til tider kalder han al erindring, ja, alle former for kultur for kulturel erindring, og det implicerer, at også det, der benævnes „kommunikativ erindring“, nu opfattes som en del af den kulturelle erindring. Det er forvirrende. I *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism* (1997) hedder det eksempelvis:

Termen 'kulturel erindring' er for så vidt blot en oversættelse af det græske navn Mnemosyne. Eftersom Mnemosyne var moderen til de ni musen, kom hendes navn til at betegne totaliteten af kulturelle aktiviteter, således som de blev personificeret gennem de forskellige musen. Idet alle disse aktiviteter blev underordnet en personificering af erindring, opfattede grækerne ikke alene kultur som værende baseret på erindring, men som en form for erindring i sig selv (Assmann 1997:15; min oversættelse).

I 1994 udgav Aleida og Jan Assmann en analyse af „Das Gestern im Heute. Medien und soziales Gedächtnis“. Her lagde de ud med deres skelnen mellem en kommunikativ

korttidshukommelse og en kulturel langtidshukommelse, men introducerede dernæst en ny distinktion, nemlig den mellem en „brugshukommelse“ (*Funktions-Gedächtnis*) og en „lagerhukommelse“ (*Speicher-Gedächtnis*). Den første blev beskrevet som den beboede, den anden som den ubeboede hukommelse. Da Aleida Assmann i 1999 udgav sit habilitationskrift *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, tog hun atter afsæt i skelnen mellem kommunikativ og kulturel erindring, men gjorde senere også brug af skelnen mellem en brugs- og lagerhukommelse. Derfor må følgende spørgsmål melde sig: hvordan forstår Assmann'erne forholdet mellem de to sæt begreber? At svare herpå er dog ikke så ligetil, da de ikke selv gør rede herfor.

Umiddelbart fremstår brugs- og lagerhukommelse som underafdelinger under begrebet „kulturel erindring“ – det fremgår blandt andet af undertitlen på Aleida Assmanns *Erinnerungsräume* (1999). Men hermed løber de ind i flere problemer. For det første er det ikke muligt i forbindelse med mundtlige kulturer at skelne mellem en brugs- og en lagerhukommelse. Det er derimod muligt at skelne mellem en kommunikativ og kulturel erindring såvel i mundtlige kulturer som i skriftkulturer. For det andet bliver det vanskeligt at forstå, at mennesker gør brug af en kommunikativ erindring, hvis den ikke kan fungere som både en brugs- og en lagerhukommelse. Det, der formentlig holder Assmann'erne tilbage fra at sige, at der findes både en brugs- og lagerhukommelse inden for såvel den kommunikative som den kulturelle erindring, er, at de knytter begrebet „lagerhukommelse“ (dvs. den ubeboede hukommelse) til selve opbevaringsmedierne (fx skrift, billeder, film osv.). De kan således vige uden om at opfatte menneskers hjerner/bevidstheder som en lagerhukommelse og dermed undlade at tage hensyn til den (naturvidenskabelige) neurofysiologiske erindringsforskning i forbindelse med deres etablering af det nye kulturvidenskabelige paradigme.

Da Aleida Assmann i 2002 udgav artiklen „Vier Formen des Gedächtnisses“, var ideen at fremlægge en afklarende oversigt over forskningsfeltet erindring/hukommelse; den lignes ligefrem med tegningen af et landkort. En nærlæsning af artiklen bringer dog ikke klarhed, den er snarere med til at øge forvirringen, et forhold, som også flere af de debattører, der kommenterede den, har gjort gældende (jf. Straub 2002).

Assmann tager nu afsæt i, at det findes erindring på flere niveauer eller trin (*Ebenen/Stufen des Gedächtnisses*), og når hun opregner fire sådanne niveauer, gøres det klart, at det ikke udgør en udtømmende liste. De fire er: (i) en individuel erindring, (ii) en generationserindring, (iii) en kollektiv erindring og (iv) en kulturel erindring. For dem, der har fulgt Assmann'ernes hidtidige arbejde, må denne liste og terminologi give anledning til forundring og forvirring. Som forsker er det selvfølgelig legitimt at komme på bedre tanker og derfor revidere sin opfattelse af sagforhold, men man plejer da at gøre sine læsere opmærksomme herpå. Det gør Aleida Assmann ikke, tværtimod søger hun at legitimere sin nye position ved at henvise til blandt andet Jan Assmanns *Das kulturelle Gedächtnis* (1992).

Når man betænker, at startpunktet for Assmann'erne tidligere var, at der fandtes to (oprindelig tre) former for kollektiv/social erindring, nemlig en kommunikativ og kulturel erindring, er det ikke kun bemærkelsesværdigt, at Aleida Assmann inddrager den individuelle erindring, som ellers er helt forbigået. Aldeles forvirrende bliver det, når det dernæst fremgår, at hun sætter lighedstegn mellem en individuel og en kommunikativ erindring. Hvor Assmann'erne tidligere brugte „kollektiv erindring“ som et over- eller samlebegreb, er Aleida Assmann gået over til at opfatte „kollektiv erindring“ som en

blandt flere former for (kollektiv) erindring, idet en generationserindring og kulturel erindring også er noget kollektivt. I forhold til tidligere indskrænkes det felt, hvortil termen „kulturel erindring“ henviser, men det er dog fortsat kun inden for en kulturel erindring, at der skulle findes en brugs- og lagerhukommelse. Når man således begynder at se Assmann'ernes erindringsteoretiske begrebsapparat(ter) efter i sømmene, fremstår de(t) som et regulært terminologisk anarki.

Welzer profilerer sig

Siden midten af 1990'erne har Harald Welzer placeret sig synligt i slipstrømmen af Assmann'ernes forskningsprogram, men med årene har han søgt at profilere sig som en selvstændig erindringsforsker. Første forsøg var udgivelsen af *Das Soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung* (Welzer 2001). Hvor Assmann'erne brugte begreberne „kollektiv og social erindring“ som synonymer, søgte Welzer at skelne mellem tre slags kollektiv erindring: (i) en kommunikativ, (ii) en kulturel og (iii) en social erindring. Ved sidstnævnte forstår han den videregivelse af erindring/fortidsspor, der sker på ikke-intenderede måder, og den modstilles en kommunikativ og kulturel erindring, der ses som intenderede videregivelser af erindring/fortidsspor. I samme forbindelse plæderede han for, at der måtte udmøntes et begreb for det erindringsarbejde, der foregår på et ubevidst plan, et problemkompleks, som Assmann'erne ikke havde interesseret sig for.

Det følgende år udgav Welzer *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung* (Welzer 2002a), hvor der i indledningen igen tages afsæt i Jan Assmanns programatiske artikel fra 1988 og distinktionen mellem en kommunikativ og kulturel erindring. Selve titlen er imidlertid dobbeltbundet og tvetydig. Hovedtitlen kan læses som om, at det drejer sig om analyse af den kommunikative til forskel fra den kulturelle erindring, hvorimod undertitlen peger i retning af, at det ikke er en delteori om erindring, men gør krav på at være en (samlet) erindringsteori. I dette værk står den emotive erindring (*emotionale Erinnerung*) helt centralt, et tema, der ikke havde optaget Assmann'erne, og det bliver afrundet med, at Welzer redegør for sin forståelse af „det kommunikativt ubevidste“ (*das kommunikative Unbewusste*), hvorved han forstår, at menneskers hukommelse ved mere, end de selv ved.

Ses der endelig på måden, hvorpå Welzer strukturerer sit bidrag om „Gedächtnis und Erinnerung“ (Welzer 2004) i *Handbuch der Kulturwissenschaften* (Jäger & Rüsen 2004), fremstår det som et kompromis mellem Assmann-traditionen og hans eget forsøg på nytænkning. Denne oversigt er inddelt i fem dele: om (i) en individuel, (ii) en emotiv, (iii) en social, (iv) en kulturel og (v) en kommunikativ erindring. Welzer har, mig bekendt, kun én gang offentligt stillet sig kritisk over for Assmann'ernes forskningsprogram (jf. Welzer 2002b), men nærlæses hans seneste bidrag, mener jeg, at der tegner sig et noget andet billede. Det synes således på ingen måde tilfældigt, at når han skal gøre rede for den tilgang, der forfølges ved Center for Interdisciplinary Memory Research, glimrer de Assmann'ske nøglebegreber (kommunikativ og kulturel erindring, brugs- og lagerhukommelse) aldeles ved deres fravær (jf. Welzer 2005). Om end mestendels kun implicit er det dog tydeligt, at Welzer er i gang med et erindringsteoretisk opgør med arven fra Assmann'erne. Dets konturer kan søges indfanget ved at se nærmere på de tre teoretiske dilemmaer, som blev nævnt indledningsvist.

Lagerhukommelse versus erindringsarbejde

Det første teoriproblem vedrører, hvor afsættet skal tages, når man forsker i erindring/hukommelse. Er ét afsæt mere frugtbar/sagligt velbegrundet end andre? Herom findes der ingen enighed blandt erindringsforskere. Ser vi på, hvordan Aleida og Jan Assmann nærmede sig forskningsfeltet, tegner der sig et klart billede af deres tilgang. De lagde ud med at etablere en studiegruppe, der skulle beskæftige sig med „Archäologie der literarischen Kommunikation“, og den førte til udgivelser som *Schrift und Gedächtnis* (Assmann & Assmann 1983) og *Kanon und Zensur* (Assmann & Assmann 1987). Den brugte tilgang fremgik også af undertitlen på Jan Assmanns værk om kulturel erindring fra 1992, *Schrift, Erinnerung und politische Identität in früheren Hochkulturen*.

Assmann'ernes tilgang var styret af en interesse i at afklare, hvordan betingelserne for det at erindre er ændret som følge af fremkomsten af nye lagringsmedier – i første omgang opfindelsen af skriftsprog, men siden hen også andre lagringsmedier. Det drejer sig således om en udpræget medial, medieorienteret, tilgang, og den foldes flot ud især i *Das Gestern im Heute. Medien und soziales Gedächtnis* (Assmann & Assmann 1994). Der findes ingen saglig uenighed om, at brug af nye lagringsmedier har været med til (delvis) at omdanne de pågældende samfund, og at det følger er vigtigt at udforske overgange fra mundtlig kultur til skriftkultur og videre til de nye former for mundtlig kultur (dvs. *new age of second orality*) (Ong 1982). Til udforskningen af dette problemfelt har Aleida og Jan Assmann ydet et betydeligt bidrag.

Der er imidlertid en sammenhæng mellem deres foretrukne interessefelt og den teori-dannelse, som de har søgt at etablere. Det er denne mediale interesse, der ligger til grund for to af deres centrale begrebsdannelser, dels om en „kulturel erindring“, dels om en „lagerhukommelse“. Jan Assmann sammenfattede sin forståelse af førstnævnte begreb i *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität* på følgende måde:

Under begrebet 'kulturel erindring' sammenfatter vi den samling af genbrugstekster, genbrugsbilleder og genbrugsrter, der særligt kendetegner et samfund i en bestemt epoke, og hvis pleje er med til at stabilisere og videreformidle samfundets selvbillede. Det drejer sig om en kollektiv delt viden, der fortrinsvis, men ikke udelukkende vedrører fortiden, og som udgør grundlaget for en gruppes bevidsthed om dens enhed og egenart (Assmann 1988:15; min oversættelse).

Jeg skal ikke her drøfte, om det udgør en frugtbar og velbegrundet begrebsdannelse, men det er nævnte interesse, der forklarer, at Assmann'erne interesserer sig for kollektiv erindring snarere end for erindring på individniveau. Men det er vigtigt at stille spørgsmålet: Hvilke følger har det haft, at Assmann'erne har bevæget sig fra deres særlige interesse for lagringsmedier til udarbejdelsen af en mere almen erindringsteori? Hvilke følger får det for deres erindringsteori, at den særligt interesserer sig for lagringsmedier? Det er ikke overraskende blevet en teoridannelse, hvori der findes en indbygget præference for erindring forstået som materiel lagring, altså en erindringsteori på lagringsmediernes præmisser. En sådan forståelse af erindring/hukommelse er velkendt i vore samfund. Når vi taler om en pc's hukommelse, viser det hen til antallet af MB, som dens „memory“ er udstyret med og kan håndtere på samme tid. Men udgør det et frugtbart startpunkt for at forstå og forklare menneskers erindring? Vil vi blive kløgere herpå ved at studere kendetegn ved de samlinger af tekster, billeder og riter, der genbruges? Eller vil det være mere frugtbart at fokusere på menneskers aktive og pågående erindringsarbejde?

Der kan godt argumenteres for, at erindring i streng forstand alene er at finde i menneskers/ dyrs hjerner/bevidstheder. En sådan erindring kan objektiveres af mennesker, fx ved hjælp af det skrevne ord, og den form for erindring kan følgelig opfattes som en potentiel erindring (dvs. en objektiveret og dermed lagret hukommelse) – dvs. at den kun vil kunne blive til egentlig erindring, såfremt mennesker afkoder og bruger den.⁶

I *Remembering. A Phenomenological Study* fra 1987 peger Edward S. Casey på, at der i vestlig tænkning findes to konkurrerende forståelser af erindring (Casey 2000). Den første benævnes det passive paradigme, hvor erindring opfattes som det at registrere og opbevare indtryk, der så senere måske vil blive genkaldt. Det andet benævnes det aktive paradigme, hvor erindring snarere opfattes som en løbende „kreativ“ bearbejdning og brug af opsamlede erfaringer end som lagringen af en regelret kopi af givne indtryk. Casey fremhæver, at selvom de begge har deres rødder helt tilbage i oldtiden, har det passive paradigme været det foretrukne blandt Vestens lærde, og Assmann'ernes tilgang hører oplagt hjemme inden for et sådant passivt paradigme.

Hvor Assmann'erne vil etablere en erindringsteori, der især fæstner opmærksomheden ved de lagringsmedier, der bruges til at opbevare (potentiel) erindring, tager andre forskere afsæt i studiet af menneskers aktive og pågående erindringsarbejde. Det er baggrunden for, at brugen af begreber som „erindringsarbejde“ (*memory work*) og „erindrings-virkksomhed“ (*remembering*) i de senere år er blevet stadig mere udbredt. De skal markere, at erindring i første række forstås som noget, mennesker gør – det er en aktivitet, en betydningsdannende praksis (Young 1993; Samuel 1994; Antze & Lambek 1996; Radstone 2000; Confino & Fritzsche 2002; Wertsch 2002).

Welzers *Das kommunikative Gedächtnis* (2002a) hører mestendels hjemme inden for det aktive paradigme. Der tages afsæt i, hvordan den menneskelige hjerne og erindring udvikles på individniveau, og der gøres ikke alene brug af termer som „erindringsarbejde“, menneskers erindring benævnes „a constructive memory framework“. I det hele taget ligger eftertrykket hos Welzer på, at menneskers erindring fungerer som et aktivt og konstruktivt system. Det vil sige, at den ikke i første række bruges til at afbilde virkeligheden på mere eller mindre regelrette måder; tværtimod filtrerer og fortolker den løbende den foreliggende virkelighed på en for mennesker brugbar facon. Følgelig peges der på, at hver gang en person erindrer, vil der ske en større eller mindre bearbejdning af dennes hukommelse; den bliver altså løbende bearbejdet og omformet. Det fremhæves endvidere, at erindring og glemsel må forstås som sider af samme sag – det, der glemmes, er de erindringsspor, som i praksis ikke aktiveres og følgelig er uden brugsværdi, og det følgende udgør Welzers første hovedkonklusion:

Hukommelsen er ifølge sin neurale struktur og funktionsmåde kommunikativ. [Det skal vises], hvorledes dens organisationsstruktur dannes gennem sociale interaktionsprocesser, og hvad angår udviklingen af hukommelsen, har vi derfor i det væsentlige at gøre med en kommunikativ proces (Welzer 2002a:44-5; min oversættelse).

Hvor Assmann'erne har betragtet den kulturelle erindring som den afgørende og følgelig har behandlet den kommunikative som noget sekundært, vendes forholdet ganske på hovedet hos Welzer. Ja, han går faktisk videre og betragter kulturel erindring som det sekundære og underordnede. Det siges således:

Den kulturelle erindring kan på sin vis betragtes som en størket aggregattilstand af den kommunikative erindring, der jo er kendetegnet ved at være flydende (op.cit.:221; min oversættelse).

Menneskers aktive og pågående erindringsarbejde er så komplekst og flersidigt, at Welzer tvivler på, om det vil være videnskabeligt muligt at indfange og behandle denne kompleksitet på en tilstrækkelig nuanceret måde, og han gør derfor gældende, at sider af menneskers erindringsarbejde måske bedre kan beskrives ved hjælp af kunstneriske frem for end videnskabelig fremstillingsformer (op.cit.:16, 148). Af samme grund inddrager han Peter Høegs *Frøken Smillas fornemmelse for sne* for at vise, hvordan erindringer beskrives, udveksles og bruges i en litterær sammenhæng.

Individuel og kollektiv erindring

Det næste teoriproblem, der skal berøres, drejer sig ikke alene om spørgsmålet om, hvordan forholdet mellem individuel og kollektiv erindring kan/skal forstås, men også om det i det hele taget er sagligt forsvarligt at bruge et begreb som „kollektiv erindring“. Hermed bevæger vi os ind på et mineret konfliktfelt inden for såvel klassisk som nutidig samfunds-teori – en konflikt, der ofte fremstilles som en strid mellem en metodologisk individualisme og en metodologisk holisme.⁷

Når det drejer sig om Halbwachs, var han en fortaler for en holistisk tilgang, og det var en videreførelse af arven fra Durkheim, der betragtede det sociologiske som et særegent og distinkt forklaringsniveau – dvs. sociologiske sagforhold kan ikke analyseres og forklares via det, der foregår på individniveau. Og ligesom Durkheim brugte et begreb om „kollektiv bevidsthed“ (*conscience collective*), arbejdede Halbwachs med et begreb om „kollektiv erindring“ (*mémoire collective*).

Kritikere vil imidlertid afvise brugen af sådanne begreber, fordi de udgør en hypostasering af sociohistoriske sagforhold, dvs. kollektiv erindring opfattes som noget selvstændigt og særegent (noget a la en folkeånd eller gruppebevidsthed). At en sådan indvending kan være berettiget, fremgår af det faktum, at Halbwachs undertiden brugte formuleringer, der fremstillede samfundet som en vaskeægte aktør, dvs. en supra-aktør med eget selvstændigt erindringsarbejde.⁸

Samfundet kan kun leve, hvis der er en tilstrækkelig enhed i opfattelsen blandt de individer og grupper, som det består af. [...] Det er derfor, at samfundet tenderer til fra sin erindring at udradere alt det, der adskiller individer. [...] Det er derfor, at samfundet i hver tidsperiode ommøblerer sine erindringer på en sådan måde, at de tilpasses de nye betingelser for dets ligevægtstilstand (Halbwachs 1935:391-2; min oversættelse).

Da Jan Assmann i *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität* (1988) skulle skitsere, hvordan arven fra Halbwachs kunne videreudvikles, forholdt han sig ikke til, at Halbwachs' teoridannelse for en væsentlig del var baseret på en metodologisk holisme, men problemet blev berørt i hans *Das kulturelle Gedächtnis* (Assmann 1992). Det skete ikke i det kapitel, hvor han gjorde rede for Halbwachs' tilgang; her blev det blot fremhævet som Halbwachs' fortjeneste, at han fik rettet opmærksomheden mod det sagforhold, at menne-

skers erindringer er sociale og konstruerede. Men da Assmann skulle behandle forholdet mellem personlig og kollektiv identitet, kom han ind på nævnte teoriproblem og forsvarede da en metodologisk individualisme:

Kollektiv eller vi-identitet eksisterer ikke uden for de individer, der konstituerer og bærer dette vi. Det er en sag, der vedrører individuel viden og bevidsthed. Vi bekender os med denne tese til en metodologisk individualisme (Assmann 1992:131; min oversættelse).

Redegørelsen for, hvordan man skal forstå forholdet mellem det individuelle og det kollektive, skete som sagt ikke i forbindelse med Assmanns behandling af begrebet „erindring“, men derimod i forbindelse med begrebet „identitet“. Det må dog formodes, at han indtager samme samfundsteoretiske position såvel i en identitets- som i en erindringssammenhæng, altså at det kun er sagligt forsvarligt at tale om „kollektiv erindring“, i den forstand at mennesker forstår sig selv som dele af erindringsfællesskaber og derfor bruger formuleringer som „vi erindrer/mindes X“.

Aleida Assmann indtager imidlertid ikke samme samfundsteoretiske position i sine erindringsteoretiske analyser, eksempelvis i hendes bidrag om „Kollektives Gedächtnis“ i leksikonet *Gedächtnis und Erinnerung* (Pethes & Ruchatz 2001) eller i artiklen „Vier Formen des Gedächtnisses“ (2002). I førstnævnte beskriver hun forholdet mellem det individuelle og kollektive på følgende måde:

Vejen fra individuel til kollektiv erindring har ikke karakter af en simpel analogislutning. Institutioner og sammenslutninger disponerer ikke over en hukommelse af samme art som den individuelle erindring, da der ikke er noget, der svarer til det biologiske grundlag og det antropologiske anlæg for erindring [hos institutioner og sammenslutninger]. Dog kan begrebet [kollektiv erindring] ikke affærdiges som en skinbarlig mystifikation. Det er møntet på fænomener, der helt igennem lader sig forstå empirisk, og som fungerer under andre betingelser end dem for individuel erindring. Institutioner og sammenslutninger som fx nationer, stater, kirken eller et firma har ikke en hukommelse, [men] de frembringer en og gør i den forbindelse brug af erindringsmæssige tegn og symboler, tekster, billeder, riter, praksisser, steder og mindesmærker (Assmann 2001:308-9; min oversættelse).

En sådan forståelse udgør et forsøg på at holde fast i en form for metodologisk holisme, og derved distancerer Aleida Assmann sig også fra den metodologiske individualisme, som Jan Assmann forfægter. Men samtidig søger hun at holde sig fri af den kritik, der kunne rettes mod hende for at hypostasere en kollektiv erindring, ved at understrege, at institutioner og sammenslutninger (*Körperschaften*) ikke har en erindring/hukommelse, men blot frembringer (*machen*) en sådan. Det grundlæggende teoriproblem flytter dog med, idet det nu omformes til et spørgsmål, om det er legitimt at tillægge noget kollektivt (en institution eller sammenslutning) en handlekompetence, idet der ved det kollektive må forstås noget andet og mere end blot det, at en gruppe mennesker samarbejder om virkeliggørelsen af et projekt.

Welzer tager ikke konflikten mellem metodologisk holisme og individualisme op til behandling, om end han bruger termene „indivuel og kollektiv erindring“. Han ligger på linje med Halbwachs, når denne fremhæver, at ethvert erindringsarbejde præges af de sociokulturelle sammenhænge, hvori det finder sted, men denne socialitet begrundes han på en ganske anden måde, end Halbwachs havde mulighed for at gøre. Han kan her

udnytte resultaterne fra nyere hjerneforskning, der peger på, at menneskers hjerne er kendetegnet ved en usædvanlig grad af neuroplasticitet.

Intet andet levende væsen disponerer over en sammenlignelig neuroplasticitet, ingen hjerne er ved fødslen så ufærdig som menneskets, ingen besidder et sammenligneligt stort udviklingspotentiale for tilpasning til forskellige og sig forandrende omverdensbetingelser. [...] Med den menneskelige hjerne har vi kort sagt at gøre med et organ, der usædvanligt længe er ualmindelig ufærdigt. [...] Den omstændighed, at biologisk og social udvikling hos mennesker falder sammen, er ikke kun baggrunden for deres enestående evne til at udvikle sig, men også for deres enestående sårbarhed og for muligheden for at bringe deres udvikling ud af balance (Welzer 2002a:58-9; min oversættelse).

Denne neuroplasticitet implicerer, at menneskers sociale interaktion er aldeles afgørende for, hvordan deres hukommelse udvikler sig, og Welzer gennemgår følgelig, hvorledes en hukommelse trinvis kan udvikles fra spædbarn til voksen, og han peger på, at børns måder at tænke og erindre på er forskellige fra voksnes – eksempelvis har unge børn ikke den form for autobiografisk hukommelse, der kendes hos voksne. I nærværende sammenhæng er det afgørende, at Welzer fastholder Halbwachs tese om erindringsarbejdets grundlæggende socialitet, uden at han samtidig går i brechen for en metodologisk holisme.

Et af de temaer, Halbwachs tog op i *Les cadres sociaux de la mémoire* (1935), var, hvordan en kollektiv erindring fungerer i en familiesammenhæng, og den analyse har Welzer ladet sig inspirere af i forbindelse med udforskningen af, hvordan erindringer om nazitiden og holocaust udveksles blandt tyske familier. Han er optaget af at klarlægge de kendetegn, som en familieerindring (*Familiengedächtnis*) har, og hvordan den i praksis fungerer, idet han betragter den som en form for kollektiv erindring. Her gør han gældende, at en familieerindring ikke så meget består i en samling af fælles historier; den består snarere i selve det at fortælle sammen, og ofte fortælles der netop om forhold, som deltagerne allerede kender i forvejen (”kan I huske dengang ...!”). En sådan fortællepraksis bidrager til etableringen af en indre sammenhæng i familien og dermed til opretholdelsen af en vi-identitet og følelser af gensidig loyalitet. Men derefter følger Welzer følgende til:

[...] de enkelte familiemedlemmer kan have helt igennem forskellige versioner af familiehistorien i deres hukommelse. Men familieerindringen danner en ramme, der sikrer, at alle deltagere tror at erindre det samme på samme måde. Familieerindringen har [...] en syntetiserende funktion, der netop giver familien sammenhængskraft og identitet som et intimt erindringsfællesskab, ved at alle deltagere går ud fra den fiktion, at de gerne ville tale om og mindes det samme (Welzer 2002a:151, jf. også 155-6; min oversættelse).

En familieerindring kaldes her for en skinbarlig fiktion, og det samme understreges yderligere ved at bruge en konjunktiv i sidste ledsætning. I *Das kommunikative Gedächtnis* kommer Welzer ligeledes ind på, at man i en families erindringsarbejde kan finde eksempler på, at dets medlemmer har inkorporeret historier eller narrative sekvenser fra fx spillefilm i, hvad der fremlægges som erindringer af deres egen livshistorie. I det tilfælde er det helt igennem velbegrundet at gøre brug af termen „fiktion“. Det er imidlertid ikke det sagforhold, der af Welzer betragtes som det fiktive grundlag for en familieerindring. Selv hvor der ikke findes nogen inkorporationer fra skønlitteratur eller spillefilm, dvs. hvor der alene er tale om regelrette episodiske og autobiografiske erindringer, er Welzer

af den opfattelse, at en „hemmelig fiktionsoverenskomst“ (*geheimer Fiktionsvertrag*) udgør det bærende fundament for såvel en familieerindring som andre former for kollektiv erindring.

Det er en noget usædvanlig måde at aflive enhver holistisk forståelse af kollektiv erindring på, men ikke desto mindre har Welzer fat i noget centralt, nemlig at der kan være tale om forestillinger, der i betydelig grad ikke lader sig belægge med henvisning til, hvad de enkelte familiemedlemmer faktisk har oplevet. Sagligt set drejer det sig imidlertid blot om en anden måde at udmønte samme indsigt på, som ligger til grund for Benedict Andersons velkendte begrebsdannelse om „et forestillet fællesskab“ (*imagined community*).

[...] det er et forestillet politisk fællesskab [...]. Det er *forestillet*, fordi medlemmerne af selv de mindste nationer aldrig vil kende, møde eller høre om de fleste af de øvrige medlemmer, men ikke desto mindre lever der i deres bevidstheder et billede af deres fællesskab. [...] alle fællesskaber større end landsbyfællesskabers ansigt til ansigt-kontakt (og måske endog disse) er forestillede. Fællesskaber skal skelnes, ikke med hensyn til deres ægthed/falskhed, men gennem den måde, hvorpå de forestilles (Anderson 1991:6; min oversættelse).

Som jeg ser det, er der tre gode grunde til at holde fast i Andersons formulering frem for Welzers. Hvor Welzers brug af termen „fiktion“ kan lægge op til at betragte et fællesskab som alene baseret på skinbarlige illusioner, får Andersons begreb synliggjort det forhold, at menneskelige fællesskaber er noget, der har de betydningsdannelser, deltagerne knytter hertil, som en del af deres grundlag. Hertil kommer, at Andersons begrebsdannelse ikke udelukker den mulighed, at dele af et forestillet fællesskab kan være baseret på betydningsdannelser, der kan være knyttet til sæt af mere eller mindre fælles erfaringer, oplevelser, værdier, minder, dvs. at der ikke i begrebsdannelsen er indbygget en antagelse om, at fællesskaber kun bygger på noget, der helt igennem er fiktivt. Endelig lægger Andersons teoridannelse op til, at menneskers fællesskaber ontologisk må forstås som værende baseret på de mentale projektioner om et foreliggende og virksomt vi, som dets deltagere har, og som også vil ligge til grund for og forme deres måder at handle på. Det sidste er ikke det mindst vigtige: De vil handle, som om de er en del af et kollektiv.

Bevidst og ubevidst erindring

Det sidste teoriproblem, der skal berøres, drejer sig om spørgsmålet om, hvordan menneskers bevidsthed skal forstås og karakteriseres, og dermed kommer det særdeles komplekse, men også meget omstridte begreb „bevidsthed“ på banen. *Das kommunikative Gedächtnis* (Welzer 2002a) afrundes som nævnt med, at Welzer forklarer, hvorfor der er behov for at introducere et begreb om det „kommunikativt ubevidste“ i erindringsforskningen. Han er her inspireret af George Lakoff og Mark Johnson, der indleder *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought* (1999) med at argumentere for vigtigheden af at udforske den rolle, som det „kognitivt ubevidste“ (*cognitive unconscious*) spiller i menneskelivet. Og på samme måde som Lakoff og Johnson fremhæver Welzer, at hans brug af termen „det ubevidste“ ikke skal forstås som visende hen til det ubevidste (eller *id*) i freudiansk eller psykoanalytisk forstand – altså den førsproglige erfaringsverden og de usocialiserede seksualdrifter, der gennem fortrængninger holdes borte fra bevidstheden. Hvad Welzer vil undersøge,

er derimod det sagforhold, at et menneskes autobiografiske hukommelse (tilsyneladende) ved mere, end det selv ved, men hermed kommer ikke alene hans forståelse af bevidsthed/hukommelse i spil, men også hans begreb om viden.

Det er oplagt, at Welzer her har villet klarlægge konsekvenserne af, hvad der benævnes menneskers implicitte eller procedurale hukommelse, idet dette forskningsområde har været et af en mest ekspanderende og revolutionerende felter inden for erindringsforskningen i de seneste årtier. Det drejer sig blandt andet om den erindring/hukommelse, der er knyttet til menneskers færdigheder og vaner – altså deres praktiske knowhow. Det kan være at gå, tale et sprog, køre på cykel eller erkende forhold i hverdagen, og dermed bevæger vi os samtidig ind på det felt, der ofte går under betegnelsen „tavs kundskab“ (*tacit knowledge*). Et af de spørgsmål, der her trænger sig på, er: Hvilken sprogbrug er den mere hensigtsmæssige/sagligt forsvarlige, når den slags hukommelses- og bevidsthedsaktiviteter skal beskrives? Her følger Welzer Lakoff og Johnson, idet han overordnet set har valgt at tage udgangspunkt i et sæt af binære begreber, nemlig „bevidst hukommelse“ versus „ubevidst hukommelse“ (jf. også Welzer 2005). Er det en hensigtsmæssig/velbegrundet sprog- og begrebsbrug?

En del af de begrebslige og sproglige vanskeligheder er en følge af det forhold, at termen „bevidsthed/bevidst“ kan henvise til „hvad man er bevidst om“ – dvs. den bruges som et synonym for det selvbevidste. Spørger man fx en person: ”Var du bevidst om, hvad du lige har gjort?”, bliver der spurgt til, om personen forud havde overvejet og planlagt den pågældende handling, dvs. om han/hun havde reflekteret herover. Og i så fald sættes der lighedstegn mellem bevidsthed og (selv)refleksiv bevidsthed. I lyset heraf kunne man drage den slutning, at termen „det ubevidste“ følgelig må henvise til alle de bevidsthedsaktiviteter, hvor en person ikke har et reflekteret (dvs. selvbevidst) forhold til sine egne aktiviteter. Det er et sådant ræsonnement, der synes at ligge bag Welzers begrebs- og sprogbrug. Og i så fald vil man sige, at et menneskes autobiografiske hukommelse husker/ved meget mere, end det selv er klar over (dvs. er sig selv bevidst). Den vil nemlig også omfatte, hvad der benævnes menneskers implicitte hukommelse eller tavs viden.

De to sidstnævnte begreber, implicit hukommelse og tavs viden, behøver imidlertid ikke tænkes med afsæt i en binær begrebsdannelse à la Welzers skelnen mellem ubevidst og bevidst hukommelse. Også nu vil der kunne arbejdes med begreber om en eksplicit hukommelse og en eksplicit åbenbar viden, men selve det felt, der nu søges indkredset ved hjælp af begreberne „det implicitte“ (uudtalte) og „det eksplicitte“ (det udtalte) opfattes som en skala, dvs. det drejer sig om sagforhold, der kan gradbøjes. En antydning kan være mere eller mindre udtalt, en forventning kan gøres mere eller mindre udtalt, hvorimod det ikke giver megen mening at tale om, at man er mere eller mindre ubevidst om noget.

Sidste kapitel af Welzers bog bærer titlen „Mein Gedächtnis weiss mehr als ich selbst oder: Das kommunikative Unbewusste“, og det udsagn ligner et fra indledningen til Michael Polanyis *The Tacit Dimension* (1966): ”Vi kan vide mere, end vi kan sige/gøre rede for” (*we can know more than we can tell*) (Polanyi 1966:4). Der er imidlertid også afgørende forskelle. For det første vedrører Polanyis udsagn det sagforhold, at mennesker langtfra altid kan artikulere, dvs. give klart udtryk for, hvad de i praksis ved; det vedrører altså menneskers duellighed med hensyn til at kunne formulere sig om deres eget virksomheds- og bevidsthedsliv. For det andet arbejder Polanyi med afsæt i en skalatænkning, idet han opfatter forholdet mellem „uudtalt viden“ (*tacit knowing*)⁹ og „udtalt viden“ (*explicit knowing*) som en skala, og han arbejder følgelig også med grader af bevidsthed (jf. Gill 2000).

En person kan være en habil bruger af det danske sprog (dvs. have en praktisk beherskelse af dansk sprog), og det kan i praksis være kombineret med (i) næsten ingen, (ii) lidt, (iii) en god del, (iv) ganske meget eller (v) suveræn indsigt i dansk grammatik (dvs. det at have en udtalt viden om dansk sprog). At vi har at gøre med sagforhold, der lader sig gradbøje, er en følge af, at mennesker kan have et mere eller mindre reflekteret forhold til deres egen virksomhed. I den ene ende af den skala findes den praktiske (uudtalte) færdighed, i den anden den eksplicitte og tematiserede indsigt, og hvad sidstnævnte angår, kan den have karakter af såvel folkepsykologisk som fagspsykologisk indsigt. Brugte vi derimod Welzers terminologi, skulle vi fx sige, at et femårigt barn gør brug af sin ubevidste hukommelse, når det helt målrettet søger at overbevise sine legekammerater om, hvilken leg de skal gå i gang med. For mig at se er det ikke en hensigtsmæssig begrebs- og sprogbrug.

Welzer havde dog ikke behovet at overtage Lakoff og Johnsons sprog- og begrebsbrug. En anden af de forskere, hvis resultater benyttes i *Das kommunikative Gedächtnis* (Welzer 2002a), er Antonio Damasio. Som jeg ser det, ville det have været mere frugtbart og velbegrundet, hvis Welzer havde ladet sig inspirere af Damasio's bevidstheds- og erindrings-teori frem for at overtage Lakoff og Johnsons binære begrebsapparat. For i *The Feeling of What Happens: Body, Emotion and the Making of Consciousness* (1999) har Damasio forsøgt at udmønte en bevidsthedsteori, hvor der arbejdes med grader af bevidsthed (hos dyr såvel som hos mennesker), og han behandler følgelig menneskers erindring som et skalabegreb.¹⁰

Udblik

Forskningsoversigter udarbejdes for at klarlægge og vurdere de forskningsstrategier, der er i brug inden for et bestemt forskningsfelt, og de skal dermed bidrage til en mere eftertænsksom og kritisk omgang med foreliggende begrebs- og teoridannelser. Her skal derfor rundes af med at gøre status over Assmann'ernes og Welzers indsats, idet der ses på, hvad der kendetegner erindring/hukommelse som forskningsfelt, og hvor de afgørende udfordringer synes at befinde sig. Som forskningsfelt ligner det flere andre inden for et nutidigt forskningslandskab. Jeg tænker især på den forskning, der vedrører identitet, kultur, kulturarv, køn, magt og narration, og som er kendetegnet ved at være udprægede flerfaglige forskningsfelter. I den situation kan forskere idealtypisk vælge mellem en af to strategier.

De kan nærme sig et sådant flerfagligt forskningsfelt med afsæt i deres eget fag, idet de vil klarlægge, hvordan deres fag (fx antropologi, etnologi, historie, litteraturvidenskab, psykologi, sociologi) kan bidrage til feltet. En sådan strategi vælges ofte, fordi fagfolks kompetenceprofil tilsiger dem noget sådant, men den har samtidig indbygget den begrænsning, at de let vil „låses fast“ af deres fags tilgange og traditioner. Et eksempel herpå er Kirsten Hastrups *Kultur. Det fleksible fællesskab* (2004), der gør forholdet mellem antropologifaget og kulturforskning til sit omdrejningspunkt.¹¹ Fagfolk kan alternativt søge at følge den „flerfaglige logik“, der gør sig gældende inden for det pågældende forskningsfelt, men de vil da skulle arbejde med problemstillinger, som deres faglighed ikke umiddelbart er gearet til, og en sådan fremgangsmåde kan derfor forekomme mere risikabel. Går det imidlertid godt, kan kimen til dannelse af nye fagligheder ligge her.

Det er vanskeligt at arbejde med erindring/hukommelse uden at måtte bevæge sig uden for sit fags grænser, og her vil mindst tre udfordringer dukke op. De er en følge af, at det strækker sig over hele feltet fra en udpræget naturvidenskabelig-medicinsk over en individpsykologisk og videre til en kultur- og samfundsvidenskabelig forskning. Forskere må følgelig overveje, om de vil respektere eller overskride de „faggrænser“, der vedrører den mellem naturvidenskab og kulturvidenskab, den mellem erindringsforskning på individ- og kollektivniveau, og den mellem fortidigt og nutidigt erindringsarbejde. Ses der på, hvordan Assmann'erne og Welzer forholder sig til disse tre udfordringer, bliver det tydeligt, at de har en ganske forskellig forskningsprofil.

Af fag er Aleida og Jan Assmann henholdsvis litteraturforsker og ægyptolog, og de har været drivkraften bag et flerfagligt forskerforum vedrørende erindring/hukommelse, men det har bestået af kulturforskere og har sigtet mod etableringen af et nyt kulturvidenskabeligt paradigme, dvs. at de ikke har søgt at overskride grænsen mellem de to videnskabskulturer, natur- og kulturvidenskab. Af fag er Welzer socialpsykolog, og han har arbejdet ud fra en målsætning om at samarbejde med erindringsforskere med såvel en naturvidenskabelig som en kultur- og samfundsvidenskabelig baggrund. Det er den bestræbelse, der ligger til grund for etableringen af Center for Interdisciplinary Memory Research, og som programmatisk foldes ud i *Umriss einer interdisziplinären Gedächtnisforschung* (2001) og *Das autobiographische Gedächtnis* (2005), som Welzer har skrevet sammen med Hans J. Markowitsch.

Når spørgsmålet om at respektere eller overskride grænsen mellem en natur- og kulturvidenskabelig erindringsforskning må siges at være helt centralt, er det, fordi det vedrører følgende problemstilling: Hvad fremstår som et frugtbart og velbegrundet udgangspunkt for at udforske menneske- og samfundsliv? Hvis en sådan forskning skal tage afsæt i, at mennesker lever og fungerer som „kroppe med bevidsthed“ (*embodied minds*),¹² bliver det vigtigt ikke at adskille, men derimod at sammentænke natur- og kulturvidenskabelig erindringsforskning. Og når en nutidig hjerneforskning fremhæver den høje grad af neuroplasticitet som det særegne ved menneskers hjerner, og den fysiologiske hjerneudvikling følgelig udgør et erfaringsafhængigt forløb, har det forskningsstrategisk den konsekvens, at forskere til stadighed må have blik for det komplekse samspil mellem biologiske, psykiske og historisk-sociale processer, som indgår i et menneske- og samfundsliv.

Ser man på spørgsmålet om at respektere eller overskride grænsen mellem erindringsforskning på individ- og gruppeniveau, bliver forskellen mellem Assmann'erne og Welzer igen tydelig. Assmann'erne viderefører her traditionen fra Halbwachs og arbejder næsten udelukkende med erindring/hukommelse på et gruppe-, samfunds- eller epokeniveau – dvs. at de ikke har sat sig for at klarlægge, hvordan forholdet mellem individuelt og kollektivt erindringsarbejde kan/skal forstås. Flere af Welzers projekter har derimod søgt at udforske samspillet mellem enkeltindviders og grupperes erindringsarbejde, og han har også arbejdet teoretisk med den problemstilling.

Når der ses på forholdet mellem individuelt og kollektivt erindringsarbejde, sættes der fokus på erindringsarbejdets socialitet, og man bevæger sig dermed ind i et samfunds-teoretisk konfliktfelt. Hverken Assmann'erne eller Welzer fremstår som skolede samfunds-teoretikere, og det synes at være det punkt, hvor deres faglige kompetencer mest åbenbart kommer til kort; men når det er sagt, må det føjes til, at Welzers tilgang forekommer at være den mere frugtbare, når det drejer sig om at udforske erindringsarbejdets socialitet. Hvor

Assmann'erne har respekteret den traditionelle skelnen mellem et psykologisk og et sociologisk analyse- og forklaringsniveau, gør Welzer forsøg på at sammen tænke disse.

Jeg vil illustrere, hvilken faglig konflikt der ligger gemt her. Det kan ske ved at overveje følgende spørgsmål: Gør det fagligt en forskel, om der gøres brug af et begreb om kollektiv erindring eller et om erindringsfællesskab? Der er de forskere, for hvem det er helt ligegyldigt, men også dem, der mener, at det gør en forskel.

I „Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen“ (2003) behandler Astrid Erll, der ser sit arbejde som en videreudvikling af den Assmann'ske tilgang, begreberne kollektiv erindring, erindringskultur og erindringsfællesskab som synonyme, og en sådan tilgang er tilbøjelig til at behandle en kollektiv erindring som noget analogt med et individs erindring. Når der hos enkeltpersoner findes en autobiografisk erindring, fremhæver Erll, må der også findes en kollektiv-autobiografisk erindring, og når der findes en implicit hukommelse hos enkeltpersoner, må der ligeledes findes en implicit kollektiv hukommelse. En sådan tilgang implicerer teoretisk en fastholdelse af den form for holisme, som tidligere legitimerede brugen af begreber som folkeånd, nationalkarakter, kollektiv bevidsthed og klassebevidsthed.

Der findes imidlertid andre måder at begrebsliggøre erindringsarbejdets socialitet på end den, der er baseret på en metodologisk holisme. Tager man eksempelvis afsæt i en holistisk individualisme, vil det være muligt på samme tid at holde fast i en ontologisk individualisme (dvs. at menneskelige aktiviteter (fx det at opleve, tænke, lære, erindre) er knyttet til enkeltindivider og ikke er noget, mennesker kan gøre for andre) og en forståelse af menneskelivets socialitet (dvs. at mennesker kun udvikles gennem samliv med andre mennesker). Den tilgang til menneskelivets socialitet er fx foldet ud i Charles Taylors *Sources of the Self* (1989), hvor kerneindsigten formuleres på følgende prægnante måde:

Man kan ikke være et selv for sig selv. Jeg er kun et selv i forhold til bestemte samtalepartnere [...]. Et selv eksisterer kun inden for rammerne af [...] samtalenetværk. Det er dette basale forhold, der ligger til grund for vort begreb om identitet, idet det byder et svar på spørgsmålet om, hvem jeg er, ved at definere, hvorfra jeg taler og til hvem (Taylor 1989:36; min oversættelse).

Begrebet „erindringsfællesskab“ implicerer ikke en tilslutning til en metodologisk holisme, men kan tjene til en begrebsliggørelse af det sagforhold, at mennesker kan erindre sammen og udveksle deres erindringer, dvs. at de mere eller mindre kan være fælles om de betydningsdannelser, der er knyttet til deres erindringsarbejde, og disse erfaringer kan dermed danne grundlag for de forestillede fællesskaber, som er med til at forme deres liv og samliv (jf. Bryld et al. 1999:67 f.; Taylor 2004). James E. Young har formuleret samme pointe ved at tale om „sammenbragte erindringer“ (*collected memory*) frem for om „kollektiv erindring“ (*collective memory*) (Young 1993). Det er i øvrigt en tilsvarende teoriposition, Barbara A. Misztal indtager, når hun i *Theories of Social Remembering* (2003) sætter sig for at besvare spørgsmålet: „Who is a remembering subject?“

På samme måde som samfund ikke danser, erindrer de heller ikke. Individuelt erindringsarbejde finder sted i *sociale sammenhænge* – det foranlediges af sociale signaler, bruges til sociale formål, reguleres og ordnes af socialt strukturerede normer og mønstre [...]. Ved at pege på, at individuel erindring er socialt organiseret eller socialt formidlet, vil et sådant perspektiv understrege den sociale dimension ved menneskers erindring, men uden samtidig

at projicere en ligefrem forestilling om en fælles erindring (Misztal 2003:5-6; min oversættelse).

Når opmærksomheden endelig rettes mod spørgsmålet om at udforske fortidigt og/eller nutidigt erindringsarbejde, bliver forskellen mellem Assmann'erne og Welzer igen tydelig. Hvor Welzer beskæftiger sig med nutidige former for erindringsarbejde, har Assmann'erne også søgt at afdække de lange linjer i erindringsarbejdets (og lagringsmidlernes) historie, og de har derfor kunnet generere mere indsigt i erindringsarbejdets historicitet end Welzer.

Assmann'erne har fokuseret på at afdække, hvordan samspeilet er mellem en bestemt gruppe, dens erindringsarbejde og -medier og dens politiske identitet(er), og de har her udmøntet flere frugtbare begreber, blandt andet om den identitetskonkrete erindring og den rekonstruktive erindring. Førstnævnte vedrører det sagforhold, at der (som oftest) er indbygget henvisninger til det erindringsfællesskab, som den pågældende erindring har som baggrund, dvs. at der er et bagvedliggende, men virksomt *vi*. Det andet drejer sig om det forhold, at erindringsarbejde altid er en retrospektiv konstruktion med afsæt i en nutid, og den vil derfor være tilbøjelig til at ændre sig i takt med tidernes gang.

I *Das kulturelle Gedächtnis* (1992) har Jan Assmann skitseret en erindringskulturens typologi, idet han skelner mellem kulturer, der er præget af enten en „varm erindring“ eller en „kold erindring“. Tilsvarende skelner Aleida Assmann i *Erinnerungsräume* (1999) mellem tidsepoker, hvor erindring forstået som *ars* (kunst/teknik) er fremherskende, og dem, hvor erindring forstået som *vis* (kraft/magt) er fremherskende. I *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism* (1997) er Jan Assmann gået et skridt videre og har lanceret begrebet „erindringshistorie“ (*mnemohistory, Gedächtnisgeschichte*) som betegnelse for udforskningen af, hvordan et bestemt erindringstema har virket og ændret sig over tid.¹³

Den menneskelige hjernes neuroplasticitet og erindringens/hukommelsens socialitet og historicitet udgør efter alt at dømme et sæt nøje sammenhørende sagforhold, og når foreliggende forskningsstrategier fremover skal analyseres og vurderes, kan det derfor forekomme oplagt at gøre brug af følgende kriterium: Kan strategien overskride etablerede faggrænser og generere indsigt i nævnte sagforhold og dermed bidrage til at klarlægge, hvorledes menneskers erindringsarbejde er en formbar og foranderlig størrelse.¹⁴

Noter

1. Jeg har tidligere bidraget til analyser af erindringsforskningens konflikt- og brudflader, jf. Jensen (1996) og Bryld et al. (1999:42 ff.).
2. For detaljer, se www.memory-research.de samt Welzer (2005).
3. Et habilitationsskrift svarer til den danske doktordisputats. Det var den grad, der tidligere gav indehaveren ret til at undervise ved et universitet, dvs. at kunne fungere som privatdocent.
4. Koordinator for den danske del af projektet er Isabella Matauscheck, og de kvalitative interviews er foretaget af Helle Bjerg og Karen Steller Bjerregaard. Dele af datamaterialet er bearbejdet i to kandidatspecialer på DPU: Oluf Lind Hansen, „Hvordan bruger man historie?“ (2004), og Mette Nyboe Jensen, „Historie som erindring“ (2004). Den sammenlignende undersøgelse skulle foreligge i 2006. Bjerregaard og Bjerg (2005) giver et indblik i den danske undersøgelse, og den første redegørelse for resultaterne af den komparative undersøgelse findes i Lenz og Welzer (2005).

5. Jeg tænker især på den kritiske drøftelse, der er at finde i tidsskriftet *Erwägen Wissen Ethik* bind 13, 2002, hæfte 2.
6. Der kan argumenteres helt på tilsvarende vis, når det drejer sig om fx menneskers erkendelse/viden.
7. Der findes også en tredje position: en holistisk individualisme. Som jeg ser det, er det den position, der i dag bedst lader sig sagligt forsvare (jf. Jensen 2003).
8. Det skal nævnes, at Halbwachs – ifølge eksperter – til dels modificerede sin holistiske tilgang mellem *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925) og det posthumt udgivne værk *La mémoire collective* (1950), jf. Echterhoff og Saar (2002b).
9. Normalt oversættes „tacit knowledge“ med „tavs viden“, men en sådan oversættelse er ikke helt heldig. En bedre er „uudtalt viden“, idet det engelske ord „tacit“ søger at formidle det sagforhold, at noget er „understood, implied or existing, without being stated“.
10. Om behovet for at arbejde med afsæt i en skalatænkning, se O'Doherty Jensen (2002) og B.E. Jensen (2003).
11. Kirsten Hastrup har således kunnet skrive en bog om kultur og kulturforskning uden at tage det velkendte og særdeles indflydelsesrige fag „cultural studies“ og dens nøgleteoretikere – fx Raymond Williams og Stuart Hall – op til nærmere behandling.
12. Welzer formulerer samme pointe således: "Uden krop vil den individuelle erindring/hukommelse svæve frit i luften" (Welzer 2002b:230).
13. Mmemohistorie har tydelige træk til fælles med, hvad der hidtil har været kendt som virkningshistorie eller receptionshistorie.
14. Af foreliggende redegørelser for erindringsarbejdets historicitet hører Gillis (1994) og Misztal (2003 kap. 2) til de mere perspektivrige.

Litteratur

- Anderson, Benedict
1991 *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London: Verso.
- Antze, Paul & Michael Lambek (eds.)
1996 *Tense Past. Cultural Essays in Trauma and Memory.* New York: Routledge.
- Assmann, Aleida
1999 *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses.* München: Beck.
2001 *Kollektives Gedächtnis. I: N. Pethes & J. Ruchatz (eds.): Gedächtnis und Erinnerung. Reibek bei Hamburg: Rowohlt.*
2002 *Vier Formen des Gedächtnisses. Erwägen Wissen Ethik* 13(2):183-90.
- Assmann, Aleida & Jan Assmann
1983 *Schrift und Gedächtnis.* Paderborn: W. Fink Verlag.
1987 *Kanon und Zensur.* Paderborn: W. Fink Verlag.
1994 *Das Gestein im Heute. Medien und soziales Gedächtnis. I: K. Merten et al. (eds.): Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft.* Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Assmann, Jan
1988 *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. I: J. Assmann & T. Hölscher (eds.): Kultur und Gedächtnis. Frankfurt/M: Suhrkamp. (Engelsk udg.: New German Critique 65:125-33, 1995).*

- 1992 *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen.* München: Beck.
1997 *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Assmann, Jan & Tonio Hölscher (eds.)
1988 *Kultur und Gedächtnis.* Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Bjerregaard, Karen Steller & Helle Bjerg
2005 *Historiebevindte unge. Politiken (kronik)* 19. april.
- Bryld, Claus et al.
1999 *At formidle historie – vilkår, kendetegn, formål.* Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Casey, Edward S.
2000 *Remembering. A Phenomenological Study.* Bloomington: Indiana University Press.
- Confinio, Alon & Peter Fritzsche (eds.)
2002 *The Work of Memory. New Directions in the Study of German Society and Culture.* Urbana: University of Illinois Press.
- Damasio, Antonio
1999 *The Feeling of What Happens. Body, Emotion and the Making of Consciousness.* London: Vintage.
- Domansky, Elisabeth & Welzer, Harald (eds.)
1999 *Eine offene Geschichte. Zur kommunikativen Tradierung der nationalsozialistische Vergangenheit.* Tübingen: Edition Discord.
- Echterhoff, Gerald & Martin Saar
2002a *Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses.* Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
2002b *Einleitung: Das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses. I: G. Echterhoff & M. Saar (eds.): Kontexte und Kulturen des Erinnerns. Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses.* Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
- Erl, Astrid
2003 *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. I: A. Nünning & V. Nünning (eds.): Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven.* Stuttgart: Metzler.
- Gill, Jerry H.
2000 *The Tacit Mode. Michael Polanyi's Postmodern Philosophy.* Albany: State University of New York Press.
- Gillis, John R.
1994 *Memory and Identity. The History of a Relationship. I: J.R. Gillis (ed.): Commemorations. The Politics of National Identity.* Princeton: Princeton University Press.
- Halbwachs, Maurice
1935 [1925] *Les cadres sociaux de la mémoire.* Paris: Librairie Félix Alcan.
1950 *La mémoire collective.* Paris: Presses Universitaires de France.
- Hansen, Oluf Lind
2004 *Hvordan bruger man historie? Kandidatspeciale.* København: Danmarks Pædagogiske Universitet.
- Hastrup, Kirsten
2004 *Kultur. Det fleksible fællesskab.* Århus: Aarhus Universitetsforlag.

- Jensen, Bernard Eric
1996 Historieformidling og erindringspolitik – i mindefesternes æra. I: B.E. Jensen et al. (red.): Erindrings og glemslens politik. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
2003 Historie – livsverden og fag. København: Gyldendal.
- Jensen, Merete Nyboe
2004 Historie som erindring. Kandidatspeciale. København: Danmarks Pædagogiske Universitet.
- Jensen, Katherine O'Doherty
2002 The Contribution of Cognitive Semantics to the Development of Sociological Theory of Food Culture and Food Practices. København: Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole.
- Jensen, Olaf
2004 Geschichte *machen*. Strukturmerkmale des intergenerationellen Sprechens über die NS-Vergangenheit in deutschen Familien. Tübingen: Edition Discord.
- Jäger, Friedrich & Jörn Rüsen (eds.)
2004 Handbuch der Kulturwissenschaften. Bd. 1-3. Stuttgart: Metzler.
- Lakoff, George & Mark Johnson
1999 Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought. New York: Basic Books.
- Lenz, Claudia & Harald Welzer
2005 Zweiter Weltkrieg. Holocaust und Kollaboration im europäischen Gedächtnis. Ein Werkstattbericht aus einer vergleichenden Studie zur Tradierung von Geschichtsbewusstsein. Handlung, Kultur, Interpretation. Zeitschrift für Sozial- und Kulturwissenschaften 2. www.memory-research.de (december 2005).
- Merten, Klaus et al. (eds.)
1994 Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Misztal, Barbara A.
2003 Theories of Social Remembering. Maidenhead: Open University Press.
- Nora, Pierre (ed.)
1984-92 Les lieux de mémoire. Pars: Gallimard.
- Nünning A. & V. Nünning (eds.)
2003 Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven. Stuttgart: Metzler.
- Ong, Walter J.
1982 Orality and Literacy. The Technologizing of the Word. London: Methuen.
- Pethes, Nicolas & Jens Ruchatz (eds.)
2001 Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Lexikon. Reibek bei Hamburg: Rowohlt.
- Polanyi, Michael
1966 The Tacit Dimension. London: Routledge.
- Radstone, Susannah (ed.)
2000 Memory and Methodology. Oxford: Berg.
- Samuel, Raphael
1994 Theatres of Memory. Past and Present in Contemporary Culture. London: Verso.
- Staub, Jürgen
2002 Multidisziplinäre Gedächtnisforschung Revisited: Aleida Assmanns begriffliche Unterscheidungen und theoretische Integrationsbemühungen. Erwägen Wissen Ethik 13(2):227-8.

- Taylor, Charles
1989 Sources of the Self. The Making of the Modern Identity. Cambridge: Cambridge University Press.
2004 Modern Social Imaginaries. Durham: Duke University Press.
- Welzer, Harald
1993 Transitionen. Zur Sozialpsychologie biographischer Wandlungsprozesse. Tübingen: Edition Discord.
1997 Verweilen beim Grauen. Essays zum wissenschaftlichen Umgang mit dem Holocaust. Tübingen: Edition Discord.
2001 Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung. Hamburg: Hamburger Edition.
2002a Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung. München: Beck.
2002b Weisse Flecken und Grenzkonflikte – die Kartierung des Gedächtnisses. Erwägen Wissen Ethik 13(2):230-1.
2004 Gedächtnis und Erinnerung. I: F. Jäger & J. Rüsen (eds.): Handbuch der Kulturwissenschaften. Bd. 3. Stuttgart: Metzler.
2005 Konvergenzzonen zwischen den Disziplinen. Eine Skizze für das Forschungsprogramm des 'Center for Interdisciplinary Memory Research'. Kulturwissenschaftliches Institut Jahrbuch 2004:59-64.
- Welzer, Harald et al.
1997 'Was wir für böse Menschen sind!' Der Nationalsozialismus im Gespräch zwischen den Generationen. Tübingen: Edition Discord.
2002 'Opa was kein Nazi'. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis. Frankfurt/M: Fischer.
- Welzer, Harald & Hans J. Markowitsch
2001 Umrisse einer interdisziplinären Gedächtnisforschung. Psychologische Rundschau 52(4):205-14.
2005 Das autobiographische Gedächtnis. Hirnorganische Grundlagen und biosoziale Entwicklung. Stuttgart: Klett Cotta Verlag.
- Wertsch, James V.
2002 Voice of Collective Remembering. Cambridge: Cambridge University Press.
- Young, James E.
1993 The Texture of Meaning. Holocaust Memorials and Meaning. New Haven: Yale University Press.